

Роберт МИХАЈЛОВСКИ

ОД ДУХОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА VIA EGNATIA: ЦРКВИТЕ УСПЕНИЕ НА БОГОРОДИЦА ОД ВЕЛУШИНА И БОГОРОДИЦА ПРЕЧИСТА ОД ГРАЕШНИЦА

Figure 1: location of Velushina in Pelagonia

цртеж 1. Локација на црквата Успение на пресвета Богородица во Велушина

ЦРКВАТА УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА ВО ВЕЛУШИНА*

Абстракт: Да се применат резултатите од ископувањата и истражувањата за да се објасни еволуцијата или адаптацијата на локалитетот стар повеќе од 1600 години е тешка задача, ограничена од историските и археолошките податоци. Нема сомневање дека хронологијата на областа ќе биде искристализирана со идните истражувања и подобро ќе ја разјасни мулти-стратиграфијата на градбата. Базиликата во Велушина има над седум различни фази на трансформација, од римскиот период па сè до XIX век. Написов го анализира и прикажува описот на различните периоди, почнувајќи од ранохристијанската базилика и нејзиниот опстанок низ вековите како култно место.

* Наслов на оригиналот: Robert Mihajlovski, 'The Basilica of the Dormition of the Holy Virgin in Velushina', *Journal of the Australian Early Medieval Association*, volume 3, (2007) 225-241.

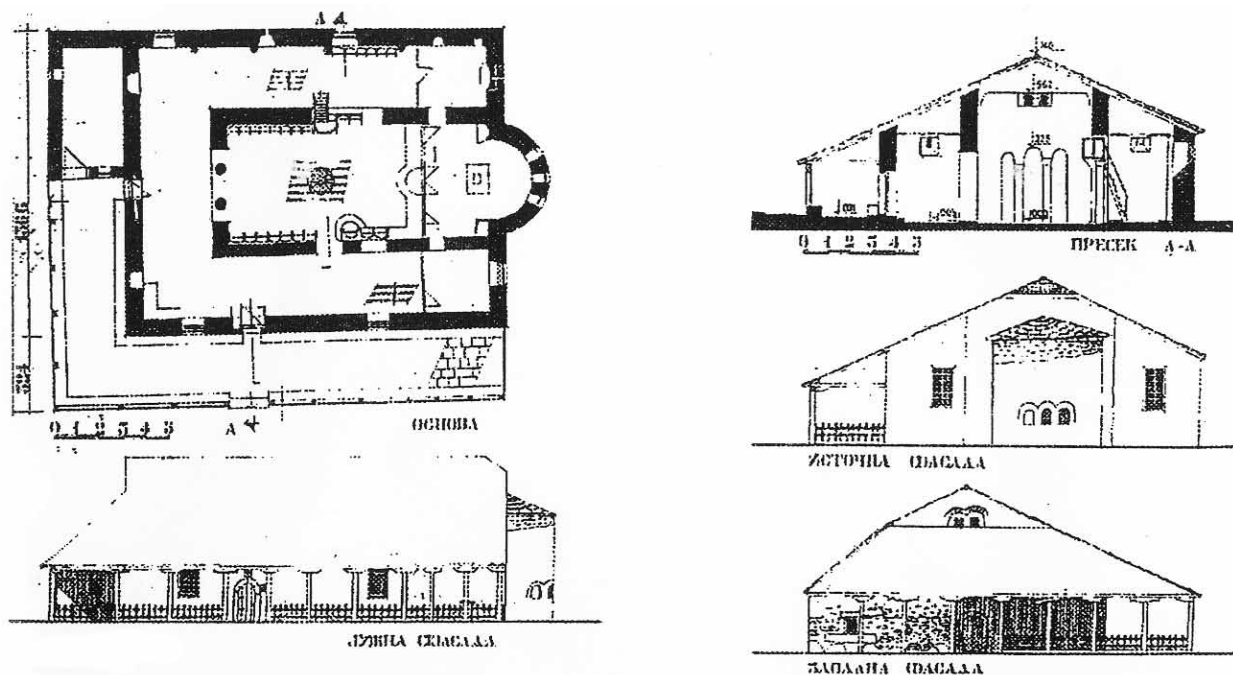
Црквата посветена на Успението на Богородица во Велушина е на југоисточната страна на селото, во близината на римскиот пат Via Egnatia, и е оддалечена десетина километри од ранохристијанската епископија на Heraclea Lyncestis, средновековна Пелагонија.¹ Оваа монументална катедрала кај локалното население е позната како «Стара црква» и е подигната близу до стариот пат од Костур до Хераклеја. (цртеж 1)

Тоа е голем, непретенциозен споменик, најмногу познат по забележливата старост и внатрешната декорација, кој носи знаци на уметници и градители од различни периоди. (цртеж 2)

Ранохристијанската базилика во Велушина е поврзана со древниот култ на Големата Мајка и беше изградена близу или врз урнатините на пагански храм.² Средновековното словенско име Велушина произлегува од култното име на Богородица

¹ Хераклеја Линкестис е забележана како епископско седиште во 343 кога епископот Евагриус беше меѓу шеесете епископи што присуствуваа на Синодот во Сердика: R. V. Sellers, *The Council of Chalcedon, A Historical and Doctrinal Survey* (London 1961) 325, 327 note 5; E. Honigmann, "The original list of the members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon", *Byzantion, International journal of Byzantine studies*, XVI fasc 1-2 (1942-1943; repr 1966) 4, 50; G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica orientalis*, vol 1 (Padova, 1988) 441; T. D. Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge Mass, 1982) 262; F. Papazoglu, *Les Villes de Macédoine à l'époque Romaine* (Athens and Paris, 1998) 256-323, maps 9, 10, 20.

² R. Mihajlovski, 'The cult of the Mother of God (Pelagonitissa) in the Bitola region', *Byzantoslavica*, 62 (2004) 271-288. Евидентно е дека светилиштето било посветено на Големата Мајка, според фактот дека во соседните археолошки локалитети Породин и Велушина се ископани погребни могили. Тука е почитуван култот на Мајката Божица во неолитскиот период, меѓу 6000 и 5800 пр.н.е.

цртеж 2. Црквата Успение на пресвета Богородица во Велушина

Елеуса (Богородица Милостива или Theotokos Eleousa). Етимолошки името на ова село е локална словенска форма од Велика Елеуса – Велушина. Сличен е случајот со манастирот посветен на Богородица Велика Елеуса во Вељуса, близу до Струмица.³ Најраната градба на местото (т.н. Константиновата базилика) датира од времето на императорот Теодосиј II (408 – 450), а христијанската заедница во IV и V век гради христијански храмови со правоаголна базиликална форма.⁴ Археолошките ископувања во 1988 открија мало еднобродно светилиште со скромни димензии, со апсида на источната страна и два бочни брода. Според планот на основата, 'Константиновата базилика' има елементи од наос со апсида, два бочни брода и нартекс: тоа е планот кој често се јавува кај ранохристијанските базилики во доцниот IV и V век. За време на VI век преовладува базиликалната архитектонска форма составена од правоаголен наос и два бочни брода со пониска елевација и дрвена конструкција на покривот прекриена со керамиди. Најстарата црква во Велушина е изградена од големи обработени камени блокови, јужните и северните сидови добро се сочувани со 1,80 м височина и 0,75 м ширина, додека апсидалниот сид е со половина метар дебелина. Чесната трпеза е изработена од камена плоча

поставена над римска votivna стела, каде што е изгравирано името Димитар.⁵ Воедно, базиликата во Велушина е примерок на ранохристијански тип на хеленистичка базилика во близината на епископијата Heraclea Lyncestis⁶ Во внатрешноста тоа е скромна и едноставна градба со мермерна олтарна преграда со правоаголна форма, а над неа бил издигнат мермерен цибориум од кој е сочуван фрагмент. На оштетениот фрагмент со димензија 70 x 80 см е зачувана претстава на Добриот Пастир на левата страна, што индицира дека е направен после Миланскиот едикт во 313 година. Врз мермерниот релјеф Добриот Пастир е облечен во туника и опкружен со овци и кози.⁷ Постојат сличности со претставите на Добриот Пастир во катакомбите во Рим од III и IV век.⁸ Во ранохристијанскиот период Добриот

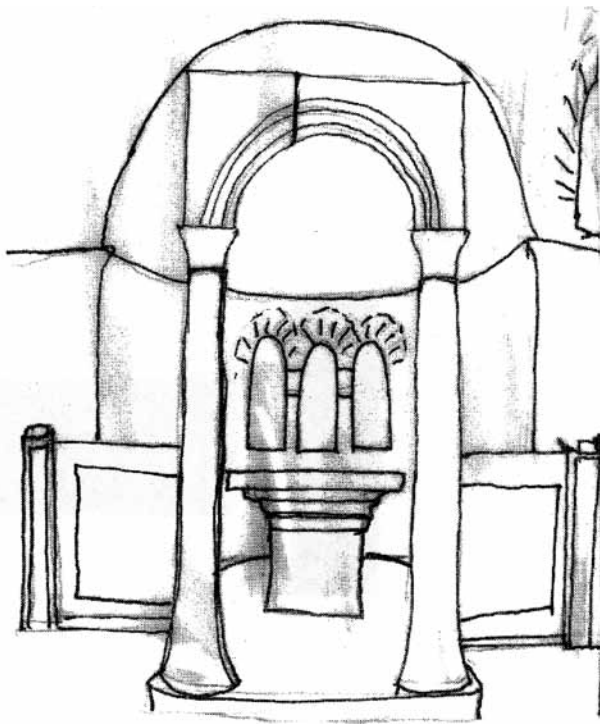
³ Сличен случај е со името на селото Вељуса близу до Струмица, наречено по познатиот манастир Богородица Елеуса: види во *The Oxford Dictionary of Byzantium* vol 3 (1991) 2157.

⁴ R. Milburn, *Early Christian Art and Architecture* (Aldershot, 1988) 83-90.

⁵ Изгледа дека првата градба потекнува од римско паганско светилиште посветено на култот на Големата Мајка, Деметра. Ранохристијанската градба е јасна и едноставна. Блиското поточе се користело за церемонијалното крштевање: E. H. Swift, *Roman sources of Christian Art*, (New York, 1951) 9-30.

⁶ G. Millet; *L'École grecque dans l'architecture Byzantine* (London, 1974) 16; R. Mihajlovski, Ante pacem at Heraclea Lyncestis', *International symposium, Ниш и Византија V'* (Ниш, 2006) 378-388.

⁷ G. Snyder, *Ante Pacem, Archaeological Evidence of Church Life before Constantine* (Macon, 2003) 41-45; A. Kazhdan and N.P. Sevcenko, 'Good Shepherd', *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol 2, 860; P. Prigent, *L'art des premiers chretiens, L'heritage culturel et la foi nouvelle* (Paris, 1995) 105-108; J. Danielou and H. Marrou, *The First Six Hundred Years* (London, 1964) 170-172.

цртеж 3. Реконструкција на мермерниот цибориум

Пастир значи пристапување кон христијанската заедница и се појавува кај раните крстилници,⁹ така што во периодот меѓу IV и V век, претставата на Добриот Пастир заедно со Богородица Оранта беа најмногу претставувани христијански симболи.¹⁰ Подоцна Христос ќе биде претставуван како универзален владетел, византиски Пантократор

⁸ Постои поврзаност со претставата на Добриот Пастир во катакомбите на Претекстат и Калист од третиот век, како и бронзениот медалјон од четвртиот век во Ватиканскиот музеј: види F. Cabrol и H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie* vol 8 (Paris, 1938) 2327-2330, fig. 9890; 2320, fig. 9964.

⁹ R. F. Hoddinot, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia* (New York, 1963) 130, pl. 26. Во базиликата Св.Димитриј во Солун од петтиот век, влезот во мермерната олтарна преграда е засведен со мермерна арка, релјефно украсена со преплет на растителни елементи во комбинација со пауни и ангели.

¹⁰ Snyder, 45, 206; Milburn, 161. На Соборот во Ефес во 431 година е решено дека Марија, мајката на Христос, е Теотокос, поради нејзината божествена, но исто така и нејзината човечка природа. Источната црква го воведо празникот на Богородица некаде на почетокот на петтиот век. Овие празници биле прославување на посевот и жетвата во пелагониските плодни полиња. Исто така, Богородица е почитувана заради помошта што може да му ја даде на народот при природни катастрофи, војни и епидемии. Бројни населби доживеаја процвет за време на римскиот и ранохристијанскиот период, со неколку регионални центри како Хераклеја Линкестис, Стибера, Колобаиса, Никеја, Суводол, и други: R. Mihajlovski, 'The cult of the Mother of God (Pelagonitissa) in the Bitola region', *Byzantoslavica*, 62 (2004) 273; Prigent, 105-115.

со мажествен изглед, а Добриот Пастир престанува да се претставува по VI век.¹¹

Еден друг мермерен фрагмент поврзан со веќе споменатиот цибориум е капителот што беше ископан во 1988 г. под подот на наосот на длабочина од 1,20 метри. Врз капителот во релјеф се прикажани две конфронтирани птици и акантусови лисја. Најдени се фрагменти од мермерниот столб.¹² (цртеж 3)

Судејќи според сочуваниите делови од базиликата, изгледа дека населбата во тоа време била напредна, но била ограбена и разурната како и Хераклеја и Стоби од остроготските федерати во 479 година.¹³ Хрониката на современикот Малхус од Филадельфија ги опишува настаните кога бунтовничката остроготска војска на Теодорик Амал (454-526) го нападна Стоби, а потоа се упати кон Хераклеја Линкестис. Епископот на Хераклеја преговарал и ја снабдил готската војска со храна, додека исплашените жители побегнале од градот. Теодорик го нападнал, запалил дел од градот и ја ограбил околината. Потоа тие заминале по Виа Игнатија за Драч, на јадранскиот брег. Иако Хераклеја и околината биле опустошени, тие беа обновени од императорот Јустинијан (527-562), кој и самиот беше по потекло од регионот.¹⁴

Проследувајќи ги ракописите на друг историчар, Прокопиј од Кесареја во 'De Aedificiis' вели дека современниците биле восхитени од градежните работи на императорот. Биле подигнати голем број јавни згради и цркви во Цариград и провинциите, за што Прокопиј пишува:

*'Императорот Јустинијан гради на сите страни во Римското Царство, многу цркви посветени на Богородица, величествени и градени со толкаво неконтролирано трошење на пари, што човек кога ги гледа, помислува дека тоа е единствената негова работа и дека тој го троши своето владеење на нивното украсување'*¹⁵

¹¹ G. Snyder, *Medieval Art, Painting, Sculpture, Architecture, 4th -14th Century*, (New Jersey, New York, 1989) 20.

¹² Г. Лазаревска-Филиповска и Р. Момидиќ, *Археолошки извештај за НУ Завод за заштита на спомениците на културата, Музеј и Галерија* (Битола, 1989) 5-6.

¹³ P. J. Heather, *Goths and Romans, 332-489 A.D.* (Oxford, 1991) 281; T. S. Burns, *A History of the Ostrogoths* (Bloomington 1984) 58-59.

¹⁴ Извесен број монети што потекнуваат од времето на владеењето на императорот Јустинијан се пронајдени во селата околу Хераклеја Линкестис. Тие биле исковани во годините помеѓу 547 и 551: К. Аџиевски, *Пелагонија во средниот век, од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт* (Скопје, 1994) 18; И. Микулчиќ, « Археолошки наоѓалишта во СР Македонија потврдени со наоди од 6 век», *Macedoniae Acta Archaeologica*, 7-8 (1981-1982) 179.

цртеж 4. Апсида, црква Успение на пресвета Богородица во Велушина

Базиликата во Велушина е инспирирана од базиликите во Солун од петтиот век, посветени на Богородица Ахиеропоитос и свети Димитриј.¹⁶ Базиликалната градба се состои од три брода одделени со сидови, кои се отворени со ритмичко поставени трибилони и на исток завршуваат со апсиди. Тоа е поедноставена реплика на црквата Богородица Ахиеропоитос, но со скромни провинцијални димензии.¹⁷

Главниот брод е со широчина од 5,4 метри и е во размер од 2:1 во однос на страничните бродови, од кои е одделен со сидови и столбови. Изсидан е од големи камени блокови, кои во горниот дел завршуваат со дрвена покривна конструкција. Не е познато дали централниот брод имал странични прозорци (клересториј), но сочуван е бифорен прозорец со мермерно мено на западниот сид, кој го осветлува внатрешниот простор.¹⁸ На

источната страна има две странични апсидиоли во византиски манир, при што е употребуван камен со помали димензии и редови од тули. Подот во олтарниот простор е поплочен со римски тули, а останатиот дел од црквата е поплочен со камени плочи. Влезната комуникација од наосот во нартексот е изведена со трибилон, со три карактеристични арки за завеси што виселе меѓу столбовите.¹⁹ На истиот начин и комуникацијата меѓу централниот и страничните бродови е со трибилони, што претставува ретко архитектонско решение. На источната страна наосот е одделен од светилиштето со мермерна олтарна преграда.²⁰

of Byzantium and its neighbours (843-1261) (New York 2000) 156 – 157.

¹⁹ Некои базилики во Македонија имаат трибилон на запад, како Св. Димитриј и Ахиеропоитос во Солун, базиликата во Филипи и базиликите С и D во Амфиполис; во Епир, во Никополис и Билис; види С. Vandarheyde, 'Le tribelon et les plaques de parapet des eglises de Byllis; 455-461 во *L'Illiryie Meridionale et l'Epire dans l'antiquite, Actes du IV e colloque international de Grenoble* (10-12 octobre 2002). Епископската базилика во селото Мастори во Етолија има иста архитектонска шема и програма на изградба: види D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 a 1973* (Rome 1977) 25-27.

²⁰ Друг помал црковен центар во близината е кај селото Суводол, 19 километри источно од Хераклеја Линкестис, каде што е откриена гробишна базилика во

¹⁵ Procopius, *Of the buildings of Justinian*. trans A. Stewart (London, 1896) 15.

¹⁶ C.Mango, *Byzantine Architecture* (London, 1978) 43-47; R Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture* (Harmondsworth, 1975) 13-136; 158-163.

¹⁷ E. Kourkoutidou-Nikolaïdou and A. Tourta, *Wandering in Byzantine Thessaloniki* (Athens, 1997) 183- 196; J.A. Hamilton, *Byzantine Architecture and Decoration* (London, 1933) 64 – 65.

¹⁸ Vocotopoulos, 'Church architecture in Greece during the middle Byzantine period' in O. Pevny (ed), *Perception*

Столпчињата биле вметнати меѓу парапетните плочи одделувајќи го наосот од олтарот, доста често применуван конструктивен начин во црквите на Балканот и во Мала Азија. Заради бројните измени на олтарниот простор низ вековите, повеќе остатоци од олтарната преграда се употребени како градежен материјал во ѕидовите.²¹ Неколку мермерни парапетни столпчиња од олтарната преграда се со димензии 0,25 м x 1,10 м, добро се сочувани и се вградени во јужното ѕидно платно веројатно околу X век, кога градбата е премоделирана. Фрагменти од мермерната преграда се пронајдени во градежниот материјал во северниот брод, а и во јужниот ѕид. Во оваа фаза влезот во олтарниот простор е централен, а и преку страничните арки. Мермерниот цибориум бил поставен на два мермерни столба со капители, што е карактеристично за VI век. Подоцна мермерниот цибориум ќе биде употребен како сполија во јужниот егзонартекс како аголник.

По иконокласниот период олтарниот простор е проширен кон страната на пастофоријата, а самата апсида е президана со материјал сполија и се оставени три помали прозорци. (цртеж 4)

Во втората половина на VI век базиликата во Велушина е во нејзиниот финален стадиум. Литургиската служба била одржувана за локалното население, вклучувајќи го и воениот контингент што бил стациониран од другата страна на мостот за обезбедување на патот. Базиликата во Велушина е производ на јустинијанската епоха и модел на провинцијална архитектура, а базиликалниот тип е сочуван поради христијанската заедница, којашто се зголемувала. Таа го носи жигот на времето, вклучувајќи во себе антички традиции што доминирале во архитектурата, а подоцна се напуштени поради попрактични решенија. Оваа градба е доизградена од веќе употребени големи камења со тули и малтер. Наосот бил одделен со парапетна преграда од апсадата, која била премоделирана со голем презвитериум, а нартексот бил со трибилон и странични трибилони на бочните бродови, што го зголемува ефектот на просторната монумент-

1931-1933: Ф. Месенел, "Старокршќанска базилика у Суводолу код Битоља", *Годишњак музеја Ј. Србије*, (1937) 69-96; Б. Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae, the Cult of Martyrs in Macedonia, from the 4th to the 9th Centuries* (Skopje 1997) 236-239; Hodinott, 202-204.

²¹ R.H. Smith and L.P. Day, *Pella of the Decapolis: Final Report on the College of Wooster Excavations in area IX, the Civic Complex, 1979-1985 vol 2* (Wooster, 1989) 45-48; L. Rodey, *Byzantine Art and Architecture: an Introduction* (Cambridge, 1994) 27-28 illustrations 14 and 15; A. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: A Roman, late Roman, and Early Byzantine City, Excavations 1985-1992* (London 1995) 145-166.

талност.²² Провинциските архитекти овде следеле базиликален тип, кој не бил веќе толку омилен во престолнината. Во Цариград и во Солун постојните базилики добиле атриуми и затворени портици, кои често биле изведувани во вообичаената техника со тули.

Ранохристијанскиот свет влезе во последната финална фаза со епидемијата на чума во 541-542 година, со економската рецесија и со инвазијата на словенските племиња меѓу 534 и 589 година. Но, како што изминуваше времето, словенските доселеници што коегзистираа со енклавите на локалната христијанска популација почнаа да се христијанизираат, а процесот на христијанизацијата официјално започна во времето на византискиот император Михаил III (842-847) и бугарскиот кнез Борис Михаил (859-889).²³

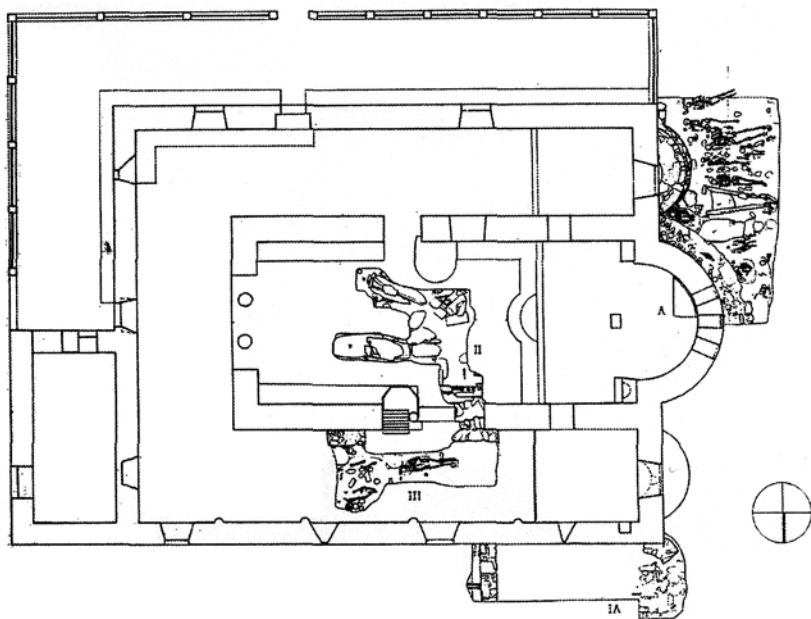
Локалното словенско население ги прифати христијанската вера и култура, а базиликата повторно стана место за богослужение. За време на археолошките ископувања во 1989 година во ентериерот кај источниот ѕид од апсидалниот периметар се пронајдени повеќе гробови. (цртеж 5) Гробовите се поставени во централниот брод и во непосредна близина на северниот брод. Ориентацијата на скелетите е исток-запад, а погребани се во две нивоа. Второто ниво е од типот на гробови-цисти од камени плочи, кои се покриени со тенка плоча од шкрилец. Металните наоди (бакар, бронза и сребро), особено обетките, им припаѓаат на словенскиот тип 'Бело брдо'. Веројатно првото ниво на некрополата е организирано во десеттиот век.²⁴ Од археолошките откритија можеме да

²² W. Lowrie, *Art in the Early Church* (New York, Evanston and London, 1974) 88-110; K. M. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece* (Praetoria, 1982) 148; T. H. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, a Photographic Survey* (Berks, 1976) 195. Во Истанбул постоечката џамија, Манастир Месциди го има задржано оригиналниот трибилон меѓу бродот и нартексот што дава впечаток на отвореност во внатрешниот простор.

²³ N. Zernov, *Eastern Christendom, A Study of the Origin and Development of the Eastern Orthodox Church* (London, 1963) 92; B. J. Kidd, *The Churches of Eastern Christendom, from A.D. 451 to the Present Time* (New York, 1973) 321; J. V. Fine, *The Early Medieval Balkan* (Ann Arbor, 1983).

²⁴ Г. Филиповска-Лазаревска, 'Археолошки наоди од Битола и Битолско во XII и XIII век', *Битола низ вековите*, 2 (1999) 9-20. Постои сличност со гробната црквичка во црквата Бема во Коринт: види R. L. Scranton, *Corinth: Results of the Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*, vol. XVI (New Jersey, 1957) 42-43.

константираме дека базиликата била место за погребување. Стратиграфски гробовите се датирани најрано во деветтиот век, додека вториот бран е во десеттиот век, што укажува дека запоставената базиликална зграда била употребувана како погребна капела.²⁵ Постојат аналогии во близината на Велушина како што се базиликите во Хераклеја и Суводол.²⁶ Исто така, во околината на селото има остатоци од Богомилското движење во регионот. Сочуван е еден редок гробен споменик што се однесува на Богомилите. Оваа гробна стела е лоцирана на јужниот крај на селото.²⁷ Антропоморфниот монолит е изделкан од камен блок висок 1,84 м и со ширина од 0,70 м. Има идентични камени споменици во Билека, Херцеговина. Во текот на X и XI век Пелагониската котлина беше лулка на богомилството. Историски сведоштва за Богомилите во овој крај се хрониките на крстоносците, кои минувајќи за време на Првата крстоносна војна 1096-1097 година преку Вија Иг-

цртеж 5. Локација на гробовите

²⁵ Алексова, 239; Е. Манева, „Средновековната некропола кај базиликата „Д“ во Хераклеја“, *Историја*, 22/1 (1986) 169-199; Е. Манева, „Резултати од заштитните ископувања „Extra muros“ во Хераклеја“, *Macedoniae Acta Archaeologica* 7-8, (1981-1982; пуб 1987) 125-145; Е. Манева, „Базиликата „Д“ од Хераклеја Линкестис“, *Лихнид* 7 (1988) 51-63.

²⁶ Според „Богомилската теорија“ на Александар Соловјев, Богомилите, како и Катарите и Неоманихејците, го одбиваа реалистичното прикажување на Распнувањето, но го почитуваа. Крстот беше прикажан во антропоморфна или теоморфна форма. Слични богомилски погребни стели од петнаесеттиот век може да се видат во Босна и Херцеговина: А.В. Solovjev, 'Le symbolisme des monuments funéraires Bogomiles et Cathares' in *Actes du Xe. Congrès International d' Etudes Byzantine*; R. Mihajlovski, *The Development of Spiritual and Intellectual Life in Bitola/ Manstir during the Ottoman centuries* (PhD dissertation), La Trobe University, 2003, 36.

²⁷ Во 1083 Норманите од Јужна Италија, предводени од Роберт Бохемонд, се спуштија на Балканскиот Полуостров. Го зазедоа Драч и ја нападнаа Македонија освојувајќи ги Костур и Меглен. Во 1082 Пелагониската тврдина беше освоена на јуриш од оклопните единици од Келтите и Норманите на Бохемонд. *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum* (London 1962) m 29; S. Runciman, *A History of The Crusades, the First Crusade vol I* (Cambridge, 1980), 156; R. Monachi, "Historia Hierosolimitana in Recueil des historiens des croisades, *Historiens occidentaux III* (Paris 1879) 745.

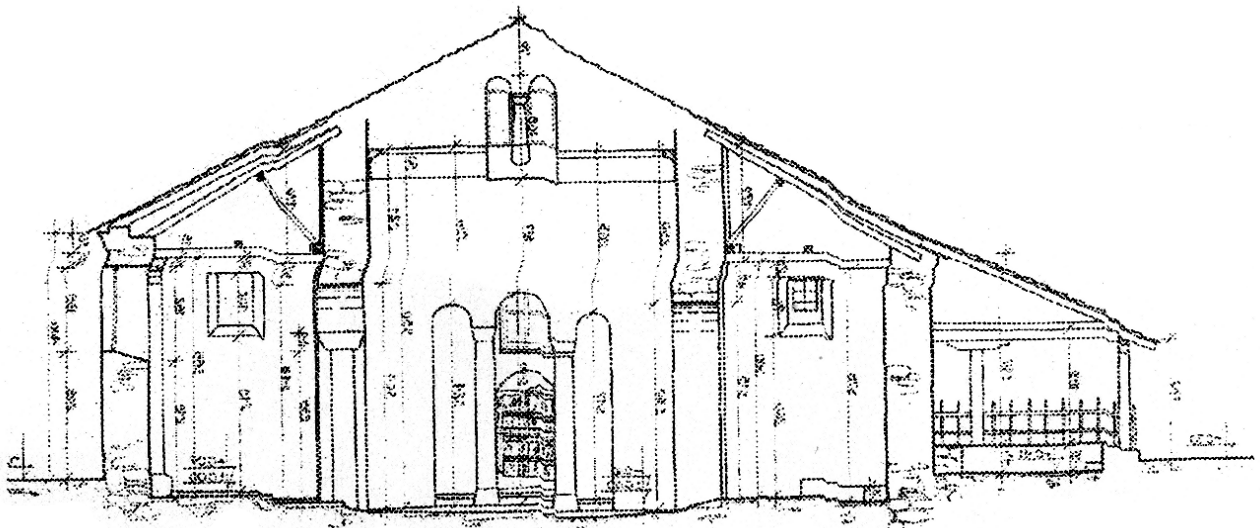
натија, запалиле една богомилска населба во Пелагонија.²⁸

Паганското словенско население на Велушина се христијанизира во IX и X век во времето на свети Климент од епархијата Дремвица-Велица, или пак во рамките на хераклејскиот епископат, за што сведочи епископскиот натпис за хераклејскиот трон во Свети Ахил во Преспа од крајот на X век. Овој процес е третата фаза на базиликата во Велушина, која трае од крајот на IX век до првата половина на XI век. Во IX век има активна обнова на базиликалните градби во Костур и во Плиска, проследена со процесот на христијанизацијата.²⁹ Велушинската базилика ќе ја сочува својата класична форма, но со реконструиран нартекс. Според археолошките наоди, ова се случува во раниот десетти век, но само како сенка на некогашната јустинијанска естетика. Иако веќе немаше многу останато од некогашното богатство на зградата, сепак имаше атмосфера на црковна обнова, која треба да се датира во XI век.³⁰ Таа се сочува како трибродна базилика, но со ретардиран покрив на две води и со светлина што доаѓаше од западната бифора, но и со прозорците пробиени низ страничните сидови.

²⁸ C. Mango, "Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historiques et sociales", *Travaux et memoires*, 6 (1976) 352-365.

²⁹ J. Barclay-Lloyd, *The Medieval Church and Canonry of S. Clemente in Rome*, (Rome, 1989) 117-120.

³⁰ C. Delvoe, "L'architecture byzantine au XI e siècle in *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5-10 September 1966* (1967), 222-223.

цртеж 6. Елевација на црквата Успение на светеа Богородица во Велушина

Неколку преупотребени столбови и столпчиња наизменично вградувани го делат централниот од страничните бродови. (цртеж 6)

Во централниот брод средновековниот ѕид веќе беше од камен и малтерисан со слој од кршена тула, како и помеѓу камењата кај бочните бродови и апсидиолите. Популарноста на ваквиот тип на традиционална базиликална форма беше уште задржан во Тесалија, Епир и Македонија, како што е Старата митрополија во Верија и Бесребреници во Костур. Аналогии може да се најдат во областа на Голема Преспа каде што имаше монументална базилика посветена на Св. Ахил од Лариса, изградена од Цар Самоил во 989 година.³¹ Во Сервија и Калабака градежните елементи имаат сличен пристап и изработка како солунската црква св. Таксиарси, која има сличности со свети Бесребреници во Костур.³² Црквата Св. Никола

во селото Манастир во Мариово, изградена во XI век и пресликана во 1271 година, е базилика без нартекс, но слично е конципирана.³³ Во Велушина се зачувани фреско-фрагменти од раниот XI век. Изгледа дека зографите што работеле во Велушина биле членови на патувачки сликарски тајфи. Сличноста со Костур ни сугерира дека фрескоживописот му припаѓа на раниот XI век. Скоро е откриен еден голем фреско-фрагмент на јужниот ѕид кај арката, близу до иконостасот. Живописан е св. Симеон во едноставен и застарен манир, кој може да му се атрибуира на зографот што работел во Св. Бесребреници во Костур, како и во цркви низ Кападокија.³⁴ Овој стил на ѕидно сликарство е архаичен и е карактеристичен според начинот на кој се сликаат портретите во комненскиот стил, припаѓајќи му на строгиот хиератички стил.³⁵ По битката во Пелагонија во 1259 година, која се

³¹ Една од монументалните цркви од тој период е базиликата св. Софија во Охрид, изградена во деветтиот век, обновена во единаесеттиот век и во периодот 1314-1317. Триесет и девет метри долгата базилика има три брода поделени со колони. Друга базилика, која е нејзин современик, е патријаршиската катедрала на св. Ахил во Преспа. Таа е трикорабна, долга е 41 метар и широка 25 метри. Види во: Н. Мавродинов, 'Старата црковна архитектура во Македонија' во *Б'лгарска историческа библиотека*, 3 (Софија 1932/ 1933) 76-77; В. Кораќ, *Измеѓу Византије и Запада, одабране студии о архитектури* (Београд, 1987) 58-59.

³² Во X и XI век има неколку помали базилики како св. Бесребреници, св. Стефан и св. Таксиарси во Костур и св. Наум, близу до Охрид. Таков базиликален стил на градби е типичен за Македонија со карактеристичен централен брод повисок од бочните: Н. Мавродинов, 77. Најголемата од базиликите во Костур е св. Бесребреници, која има три брода одвоени со столбови и странични прозорци (клересториј). Повеќето од нив се ед-

ноставни, правоаголни храмови изградени од локални достоинственици како што бил Никефорос Касниес.

³³ В. Кораќ, 11-12, Д. Коцо и П. Миљковиќ- Пепек, *Манастир* (Скопје 1958), 44-45.

³⁴ Р. Палигора, 'Црквата Успение на Св. Богородица Пречиста во село Велушина, прелиминарен извештај од истражувачките работи врз архитектурата и сликарството на црквата во текот на 2001 и 2002 година' *Битола низ вековите* 6 (2003) 18, 21; А. Lidov, 'Byzantine church decoration and the great schism of 1054', *Byzantion*, LXVIII (1998) 381-405; Skawran, 79-90, сл. 100-106; А. J. Wharton, *Art of Empire, Painting and Architecture of the Byzantine Periphery, a Comparative Study of Four Provinces* (Philadelphia 1988) 50, 112.

³⁵ Millet, 22. Архаичниот стил со големи очи, правилен нос, вкочанета фигура и цртеж се слични со ѕидното сликарство во подземните цркви во Кападокија и во Казанцилар Џамија, датирани во единаесеттиот век, во периодот пред да го заземе Костур императорот Василиј II од цар Самоил во 1018.

цртеж 7. Иконостас на црквите Успение на пресвета Богородица во Велушина

одвиваше во близината, базиликата се обнови и беа декорирани фасадите под царската патронажа, слично како со црквите Св. Апостоли и Св. Катерина во Солун.³⁶

За време на османлиското владеење градбата беше во запуштена состојба па дури по 1792 беше поправена, додека јеромонахот Гаврил од Костур го преслика ентериерот. Сликаството што беше на западната страна околу влезот со трибилонот наликува на сидан иконостас со престолни икони и со навистина живописни и ретки сцени од накажувањата на грешниците во Адот. Дрвениот иконостас на источната страна од наосот му припаѓа на XVIII век и содржи разнородни икони изработени од неколку автори, како што е иконата 'Мироносниците на Хрстовиот гроб' насликана од Константин Зограф од Корча во 1785 година.³⁷ Последната фаза на обнова на велушинската базилика беше по 1836 и е мотивирана од реформите на Танзиматот. Градбата беше преправена и премоделирана во форма на црковна хала-Hallenkirchen, тип на црковна зграда што беше

популарна во XIX век на Балканот под влијание на западната црковна архитектура.³⁸ Оштетениот живопис во внатрешноста е пресликан од работилницата на влашкиот зограф од Епир, Јован од Трново во Епир, кој во 1845 ја насликал и внатрешноста на манастирската црква Св. Ѓорѓи што се наоѓа над селото. Уште еден зограф познат како Димитрие Андонов Зограф од Магарево има насликано дел од иконите.³⁹ На југозападна-

³⁸ Kourkoutidou-Nikolaidou и Tourta, 142-145. Црквата Св. Мина во Солун е пример на таква трансформација. Друг пример е црквата Св. Димитриј во Битола, повторно изградена врз темелите на древната базилика. Архитектот Павле Алегрија изгради црква со три кораби што личи на базилика или, подобро речено, комбинација на псевдобазилика и црковна хала (Hallen kirchen) со покрив на две води. Црквата има монументални димензии од 32,5м., должина и 33,5 м ширина и приближна висина од 14 м. Нејзината архитектонска синтакса е комбинација на старите левантински базиликални традиции, современи централно-европски нео-стилови и незначителни исламски карактеристики: Михајловски, 224-228; Р. Михајловски, 'Прилози кон студијата за катедралната црква Св. Димитриј во Битола', *Пелагонитуса* 7- 8 (1999) 112- 124.

³⁹ Постер, 'Црквата Успение на Пресвета Богородица во Велушина', беше презентираан на 21-от Меѓународен конгрес на византиски студии (Лондон, 21-26 Август 2006).

³⁶ Lyn, 278-281, 287-288; D. M. Nicol, 'Two churches of western Macedonia', *Byzantinische Zeitschrift* 49 (1956) 96-105.

³⁷ Р. Михајловски, 'Икони од работилницата на Константин Зограф од Корча во битолско', *Зборник, Музеј на Македонија* 1 (1993) 165-174.

та страна од црквата беше изграден примитивен отворен егзонартекс во духот на времето.

Ова долгогодишно проучување е направено како обид да се опишат и анализираат различните фази на градбата и внатрешната декорација на базиликата во Велушина. Во раните фази имаме појава на ранохристијанска архитектура и уметност со влијанија од антиката, како синтеза на медитеранските и балканските традиции. Се забележуваат влијанија од стиловите на метрополите и културолошки преплетувања заради главниот пат Виа Игнатиа, особено за време на владеењето на Јустинијан кога воените и религиозните реформи ги мобилизираа мајсторите архитекти и живописци да патуваат нашироко низ царството. Во Велуши-

на визнатијците со помош на црковната уметност и архитектура се обидеа се да го култивираат населението и во периодот од X и XI век градбата имаше период на креативни активности. Впечатливото сликарство и архитектонските новини, во многу нешта слични на црквите во Костур, го претворија во независен провинцијален стил.

Во последната фаза анализата на ѕидната декорација го наметнува прашањето за степенот на интеракција меѓу византиската уметност и западните архитектонски влијанија. Базиликата во Велушина е редок историски и естетски црковен споменик што претставува синтеза на различни периоди и концепти.

сл 1. Источна страна на црквата Богородица Пречиста во с. Граешница

ЦРКВАТА БОГОРОДИЦА ПРЕЧИСТА ВО СЕЛОТО ГРАЕШНИЦА*

По османлиското освојување на Балканот и падот на Цариград во 1453 година, времениот империјален, доцен палеолошки уметнички стил бавно започна да му го отстапува местото на новиот поствизантиски стил. Во овој период непрекинатата активност на Охридската архиепископија е еден од клучните фактори за континуитетот на палеолошкиот и поствизантискиот стил во Западниот Балкан и регионите околу Преспа и Пелагонија. Во првите децении на османлиското владеење, Охридската архиепископија има активна група од уметнички живописци и занаетчии под заедничкото име охридска зографска школа. Тие го ширеа сопствениот стил и во соседните територии на дијецезата, како на север во скопскиот регион, на исток во Драгалевци и Бобошево, југозападно во Костур и Борје, на југ во Преспа (Нивици и Мал Град), така и во пелагониската котлина. Во пелагонискиот регион се подигнати и живописани цркви во прилепскиот дел, како што се манастирот во Зрзе, Богородица Пречиста во Варош и Свети Илија во Долгаец, додека во јужниот дел на пелагониската котлина се живописани црквите Свети Никола во Баница и Богородица Пречис-

*Наслов на оригиналот: Robert Mihajlovski, 'The Church of the Most Pure Virgin at the village of Graeshnitsa, Spirituality in Late Byzantium: Essays Presenting New Research by International Scholars, edited by Eugenia Russell, Cambridge Scholars Publishing (2009) 107-149.

та во Граешница, близу Битола.¹ Живописците, занаетчиите и градителите работеле под патронатот на охридската школа и нивните работилници биле дефинирани според локацијата и според нивното регионално потекло.² Впечатливо црквено наследство од охридската школа е лоцирано во Богородица Пречиста во Варош од 1420/21, со насликана биста на Богородица со Христос над влезот од црквата.³ Другата е рустично изградената свети Илија во Долгаец од 1454/55 со сидна декорација во комплексна теолошка програма и натпис што ги споменува 'големите и малите' од селската општина и неговото високопреосвештенство кир Давид Хорисен, тогашен митрополит пелагониски.⁴ Во Голема Преспа неколку помали цркви потекнуваат од раниот петнаесетти век. Според Н. Муцопулос, во овој период има извесен застој во црквната градежна активност поради адаптирањето на новите услови и несигурноста предизвикани од османлиското освојување.⁵ И во Битола и Прилеп во новите услови градителската активност на христијанското население е во опаѓање, освен кај некои монашки енклави што пројавуваат ограничена градежничка активност.⁶ Тие ги напуштаат веќе освојените урбани центри барајќи нови сигурни места, лоцирани на понепристапни терени. Битолските монашки заедници опаднаа после опсадата на Битола од Тимурташ Паша во 1385, и според османлискиот историчар Идрис Битлиси, освојената тврдината е разурната, а на населението му е наметнат данок.⁷ Според исламскиот закон на османлиската држава, на христијаните им било дозволено да ја за-

¹ Ѓ. Суботиќ, *Охридската сликарската школа во XV век*, (Охрид, Завод за заштита на спомениците на културата, 1980), 34-60, 86-93, 116-171; В. Ѓуриќ, *Мали град – св.Атанасије у Костуру-Борје*, Зограф 6. (1975); 31-50; (1975): 31-50; Р. Михајловски, *Црквата Света Богородица Пречиста во с. Граешница*, Културно наследство (1994), 125-136.

² А. Серафимова, *Mediaeval painting in Macedonia: 9th-18th centuries*. Министерство за информации на Р. Македонија, Скопје 2000, 93.

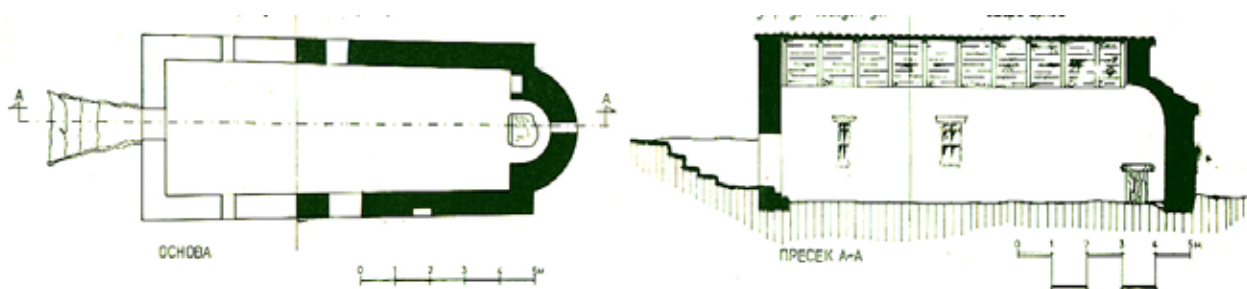
³ Subotić, 1980, 196.

⁴ Subotić, 1980, 54-55.

⁵ N. Moutsopoulos, *The churches of the prefecture of Florina*, Thessaloniki 1966, 16.

⁶ S. Čurčić, 'Religious settings of the Late Byzantine sphere', in *Byzantium: Faith and power (1261-1557)* edited H.C. Evans, (New York).

⁷ Александар Матковски и Кемал Аручи, *Македонија во турската хроника Таџух теварих од Хоџа Садудин-ефенди (1361-1520)*, Гласник на Институтот за национална историја, 2-3 (Скопје, 1979); 208; Elizabeth A. Zachariadou, 'From Avlona to Antalya: Reviewing the Ottoman military operations of 1380s', in (*Rhetymnom: Crete University Press* 1966) 227-232.

сл 2. План и елевација на црквата Богородица Пречиста во с. Граешница

држат својата вера, обичаите и културата, на тој начин задоволувајќи ги нивните религиозни потреби. Црковните прелати управуваа со заедницата и даноците, но и со зачувувањето на културата и обичаите. Месните христијани градеа скромни црквички, испосници (аскитирии) како што е случајот со рибарското село Нивици во Преспа, посветено на Богородица Елеуса. Тоа беше аскетска еднокорабна црквичка досидана до пештера, како рефлексija на доцновизантиската уметност во балканските провинции. Фасадата е декорирана со имитација на керамички орнаменти во духот на старите комненски традиции, а во внатрешноста е сочуван фрескоживопис од 1410 година и една икона од 1452. Според двата натписа, зографот бил Јоаникиј, а имињата на дарителите се Сава, Јаков и Варлам, при владеењето на Волкашин во 1410.⁸ Но, кралот Волкашин беше мртов уште при Маричката битка во 1371, а територијата беше под османлиска управа.⁹

Од овој период е подигната црквата во село Граешница, која се наоѓа близу Виа Егнатија, на стариот пат што ја врзува Хераклеја кај Битола со средновековниот Хлерин.¹⁰

Селото е на падините на планината Баба, во близината на на древната крепост 'Кале' од преисториски и римско-византиски период. Веројатно и името на селото произлегува од утврденото гра-

⁸ (Moutsopoulos 1966, 13); *The political situation of the Balkans before the Ottoman arrival*, see: Donald Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261-1453* (London: Rupert Hort-Davis, 1972), 285-286; Apostolos Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1973), 43-52.

⁹ (Ђуриќ, 1988 31-50). Една друга црква е подигната на островот Мал Град во 1369 од кралот Волкашин и Кесар Новак и посветена на Богородица Пречиста. Истата работилница со слични иконографски програми ги има насликано црквите Св. Атанасие во Костур во 1383-84 и Христос Животодавец во Борје (денес во Албанија) во 1390. (Moutsopoulos, 966, 13); Х. Матанов, Југозападните б'лгарски земи през XIV век, (Софија, 1986) 149-151.

¹⁰ Во овој дел на пелагониската долина тешко е да се дефинира актуелниот средновековен пат и неговите различни фази од Виа Игнатија. Овој дел од патот веројатно бил разгранок на патот кон Костур.

диште, од кое средновековната селска населба е подградие.¹¹

Проследувајќи ги податоците од османлиските пописни документи на населението (Muffasal defter) од 1468, селото било познато под имињата Цршево или Граешница, кааза Манастир во Паша Санџакот со 130 христијански семејства коишто прризведувале лен, свилена буба, вино и други земјоделски производи. Подоцна во пописните регистри од 1568, селото Цршево или Граешница има 113 христијански семејства и едно муслиманско семејство.¹²

На главниот пат што води кон селото Граешница се наоѓаат гробиштата со капела на свети Архангел Михаил, додека од десната страна на патот, на мало возвишение стои црквичката света Богородица Пречиста. (сл.1) Храмот е посветен на Воведението на Богородица во храмот и е граден од необработен камен со кал, освен апсидата, која е изградена наизменично од камен, тули и варов малтер. По начинот на зидање и по изгледот, оваа црква малку се разликува од селските куќи. Оваа мала, непрентециозна црква е најмногу забележлива по својата керамодекорација на апсидалната фасада и датира од последните години на петнаесеттиот век. Останатите ѕидови на објектот се едноставно бело обоени, без декорација. Во просторот пред апсидата е сочуван скромен број масивни камени плочи, кои индицираат средновековни гробишта, што би требало археолошки да се истражи.

Скромната базиликална градба архитектонски е поделена на два дела: на исток е еднокорабен

¹¹ (Михајловски 1994, 125); М. Грбиќ, 'Археолошки наоѓалишта во Македонија', Гласник на Институтот за национална историја 1/9, (1954): 'Битолскоприлепска котлина, антропогеографски проучувања', Српски етнографски зборник 45, (1998): 45. Трифуноски во 1953 има запишано дека најстара позната црква е Пречиста, но никој не знае кога е изградена, освен дека е единствената црква во двете села Граешница и Лажец.

¹² Vasiliki Kravari, *Villes et villages de Macedoine occidentale*, (Paris: Editions P. Lethielleux, 1989) 285; М. Соколовски, 'Битола и битолско во XV и XVI век', Прилози на Македонската академија на науките и уметностите VI 2, (1975) 1316, 22-30, 50.

сл 3. Фасада на апсидата, црква Богородица Пречиста во с. Граешница

наос со димензии 7, 5 м на 5 м, додека во западниот дел е нартексот со главниот влез, до кого се слегува по стрмни камени скали. Надворешниот изглед на градбата е изменет со продолжениот нартекс со димензии од 4 м на 5 м. Во овој дел црквата е повеќе од метар и пол под површината на теренот, а неколку скали од камен водат кон малата влезна врата. Нартексот е доградуван подоцна, како што е познато за црквите во Епир и Македонија, а во внатрешноста на нартексот е изградена едноставна дрвена галерија позната како 'Женска црква', обновена или направена за време на реформите на Танзиматот. (сл 2. План) На јужната страна постои влез со ниша над него, каде што е насликана бистата на свети Никола, додека над апсидата под покривот уште се видливи остатоци на фрескосликарство со претстава на Богородица Оранта.¹³ Најстарата црква имала покрив на две води, со плочи од шкрилци како во Прилеп и Костур, кои беа видливи пред конзервацијата на објектот во 2002 година.¹⁴ Постарата едноставно изделкана дрвена покривна конструкција делумно е видлива во профилираната греда под настрешницата, означувајќи ја оригиналната должина на првобитната црковна градба од седум метри. Сидаријата е едноставна, со делкан и необработен камен во комбинација со тули, применета на полукружната апсида и со употребата на остатоци од римска гробна керамика од блиската

¹³ (Михајловски 1994, 126)

¹⁴ Конзервација и реновирање на покривната конструкција на црквата во Граешница е извршена во 2002 година од регионалната установа Национална установа Завод за заштита на спомениците на културата и музеј Битола.

некропола како декоративн материјал во наједноставна варијанта на Opus cloisonné керамичка декорација. (сл. 3). Таа е украсена со керамопластична декорација во форма на рибина коска, рибини крлушки, цик-цак мотиви и Христограм. Горните партии се декорирани со ромбови, паралелограми што ја содржат буквата И (Исус), а на дното на паралелограм е буквата Х (Христос).¹⁵ Во средината на апсидата е соларниот симбол од керамодекорација и три мали триаголни прозорци - Дентикули. Сончевиот симбол одговара на претхристијанскиот симболизам, кој е под влијание на доминантниот трако-македонски култ кон сонцето. Рибините крлушки заедно со Христограмот и крстот на апсидата индицира дека локалните верувања не се менуваат лесно. Живеејќи близу до главната сообраќајница на Виа Егнатија, населението го имало прифатено митраизмот импортиран преку римската војска од источните провинции.¹⁶ Другите цркви во поширокиот регион покажуваат дека апсидалната фасада се декорира кај костурските, прилепските и преспанските храмови. Во Костур се видливи во црквите од XI век, како што се Свети Никола Каснички, Свети Бесребреници и свети Стефан, додека во прилепскиот Варош има мали еднокорабни цркви со декорирани фасади на Свети Никола од XIII век, Свети Петар и Богородица Пречиста од четиринаесеттиот век, а во Преспа тоа е веќе споменатата Богородица Елеуса во Нивици. Иако христијанството ги надвлада паганскиот соларен култ и иранските култови уште во времето на Јустинијан, остатоци има уште и во поствизантискиот период. Едноставноста во архитектурата и градежните форми ни ја посочува употребата на локалната традиционална архитектура, која има свој разви-

¹⁵ Gabriel Millet, *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, (London: Variorum reprints 1974) 252-253; Robert Ousterhout, *Master Builders of Byzantium*, (New Jersey: Princeton University Press, 1999) 194-200; Donald Nicol, 'Two Churches of Western Macedonia', in *Byzantine Zeitschrift* 49 (1956): 100.

¹⁶ Ralph Hodinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and South Serbia: a study of the origins and the initial development of East Christian art*, (London: Macmillan, 1963) 66-67; Michael Gough, *The Early Christians*, (New York, Washington: Frederick A. Praeger publishers, 1965) 34-35.

сл 4. Мелисмос, црква Богородица Пречиста во с. Граешница

ток во провинциите, независно од Цариград. Употребата на тулите и мали камени блокови во опус клоазоне техника укажува на локални мајстори. За поплочување на олтарниот простор се употребени римски тули со димензии од 33 на 33 см, за Чесната трпеза е поставен камен монолит, а над него масивна камена плоча.¹⁷

Сидното сликарство има претрпено доста оштетувања поради негрижата во минатото и тоа е во лоша состојба со наслојки од чад и физички оштетувања, како ископување на очите на ликовите. Внатрешноста е доста темна: постојат само три скромни прозорци на северниот сид, а на јужната страна тесен вдлабен прозорец. Ентериерот е скромно декориран, главно во олтарниот простор во апсидата со претставата на Богородица Платитера (Богородица Ширшаја) која го држи малечкиот Исус Емануил. Покриената глава и телото со подигнати раце даваат впечатлива едноставност. Малечкиот Исус благословува со двете раце, а околу него е октогонална мандорла.¹⁸ Од двете страни има медалјони со полуфигури на архангелите Михаил и Гаврил, кои и се поклонуваат на Богородица.

Во зоната под Богородица е композицијата Поклонување на светите отци, шест архијереи кои се поклонуваат на Агнецот, чија локација

е детерминирана со црковните канони и начинот на кој треба да се претставени во олтарот. Оддесно на лево се претставени црковните архијереи: св. Јован Милостив, св. Атанасиј, свети Јован Златоуст, св. Василиј Велики, св. Григориј Богослов и св. Ахил Лариски. Тие се облечени во полиставриони и претставени во тричетвртинска поза кон централниот насликан олтар. Епископските свитоци се отворени и напишани со цитати од молитвите и тие му се поклонуваат на централната претстава Мелисмос, каде што Исус Христос Агнец Божји (Амос) е дете што лежи на издолжената патена очекувајќи го ритуалното разделување на лебот пред причесната.¹⁹ (сл. 4) Литургиската покрив-

сл 5. Орнамент, црква Богородица Пречиста во с. Граешница

¹⁷ Михајловски 1994, 127.

¹⁸ М. Татик-Гурик, 'Икона Богородице знамења, Зборник за ликовне уметности, 13, (1977) 20; (Суботиќ, 1980, 38); G. Gounaris, *The Church of Christ in Verria*, (Thessaloniki: The Institute for Balkan studies, 1991) 24.

¹⁹ T. Welmans, 'Interference semantiques entre l'Amnos et d'autres images apreteeés dans la peinture murale byzantine', in *Byzance, Les Slaves et l'occident. Études sur d'art paleochretien et medieval*, (London: 2001) 97-129; G. Babić, *Les chapelles des églises Byzantines, fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 129-173; C. Walter, 'The Christ Child in the Narthex: A learned or a popular theme?' Pictures as language: how

сл 6. Св. Стефан, црква Богородица Пречиста во с. Граешница

ка аер, покриена со Свездичка, го покрива долниот дел на телото и неговата рака се издигнува во благослов. Путирот е од левата страна на трпезата што е прекриена со грижливо насликана молитвена прекривка со геометриски мотиви, а над него се издига еден вид цибориум. Два ангели облечени во ѓаконски одејанија и со рипиди во рацете го фланкираат цибориумот. Еден триаголен прозорец, кој е единствен извор на светлина ја осветлува Светата литургија со централната претстава на Мелисмос. Најстар пример на Мелисмос со натпис во регионот може да се најде во свети Никола од 1271 во Манастир, Мариово.²⁰ Со заоблени ликови и мноштво декоративни детали тоа припаѓа на византиските зографски традиции на тринаесеттиот и првите децении на четирнаесеттиот век. Тоа е производ на Палеолошката традиција со карактеристични нежни маслинести сенки на ликовите извлекувајќи го волуменот

the Byzantines exploited them, (London: The Pindar Press, 2000), 229-242. Во северната капела на манастирот Студеница, во Србија, може да се види Св. Јован Златоуст и Св. Василие Велики наведнати кон лежечката фигура на Исус Христос на патена, како тринаесеттовековна иконографска програма.

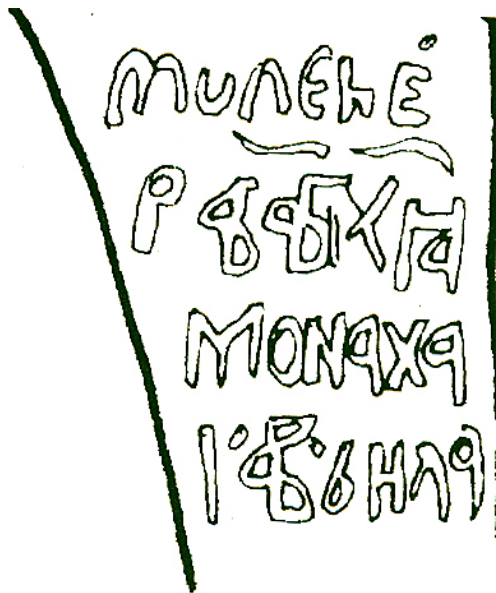
²⁰ Д. Коцо и П. Миљковиќ-Пепек, *Манастир*, (Скопје: Универзитетска печатница, 1958) 8-11; (Михајловски, 1994, 129-130); Sharon E.J. Gerstel, *Beholding the sacred mysteries: programs of the Byzantine sanctuary*, (Seattle and London: University of Washington Press, 1999) 4; Robert Taft, "Fraction", *The Oxford Dictionary of Byzantium II*, editor Alexander Kazhdan et alii, (New York, Oxford: Oxford University Press, 1991): 802; C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine church*, (London: Variorum, 1982) 205, 38. Од шестиот век кршењето на лебот за причесната го симболизираше телото на Христос. Од дванаесеттиот век Христос е претставуван како Агнец Божји (Агнос) кој е симболично разделен, но во тринаесеттиот век преовладува терминот Мелисмос, каде што детето Исус лежи на патената чекајќи го разделувањето.

и суптилниот емоционален израз. Претставата на свети Ахил од Лариса е ретка, бидејќи неговиот култ во Пелагонија и Битола не е толку негуван како што бил во Костур, Охрид и Преспа при владеењето на цар Самоил. Култот на св. Ахил од Лариса како епископ на Првиот никејски собор има силни корени и неговиот портрет е во Хосиос Лукас во Дафни, во Капела Палатина во Палермо, низ тесалиските цркви од 12 до 14 век: капелата св. Никанор во Гревена и Панагија Олимпиотиса во Еласон.²¹ Во 986 цар Самоил ги пренесува моштите на св. Ахил во неговата резиденција во Преспа, во истоимената базилика посветена на светителот. Муцопулос претпоставува дека биле во ѓакониконот во олтарот, додека П. Миљковиќ-Пепек претпоставува дека биле насликани фигурите на св. Ахил и двата тесалиски светители, св. Екумениос и св. Диодор како учесници на Првиот екуменски собор.²² Тој е насликан и во Св. Пантелејмон во Нерези од 1164, во св. Бесребреници во Костур и св. Петка во Верија.²³ Во Свети Никола во Мариово е насликан св. Ахил по нарачка на Јован Ѓакон од Охрид, што го надополнува почитувањето на култот во Охридската архиепископија. За време на османлискиот период почитта кон св.

²¹ (Gerstel, 1999, 24-25); Ц. Грозданов, *Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспа*, МАНУ, Скопје 2006, 271-316.

²² L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo: les fresques de Saint Georges et la peinture Byzantine du XIIe siècle*, (Brussels 1975), 67-68. Петар Миљковиќ-Пепек. "L'église de Saint-Elières du village de Grnčari", *Byzantion, Revue Internationale des Etudes Byzantines*, vol.38 (1968) 422-432.

²³ (Gerstel, 1999, 25); (Грозданов, 2006, 314); Annabel Jane Wharton, *Art of the Empire, Painting and Architecture of the Byzantine periphery, A Comparative Study of Four provinces*, (Philadelphia: The Pennsylvania state University press, 1988), 120-124

сл 7. Натпис од Равуил, црква Богородица Пречиста во с. Граешница

Ахил се уште е активна и тој е насликан во св Никола во Зрзе од мајстор Онуфриј во XVI век.²⁴ И во граешничката црква свети Ахил е претставен наспроти св. Јован Милостив (Елеимон) како епископ во полиставрион, држејќи свиток со текст од Трисагион.²⁵ Фигурата на св. Јован Милостив (Елеимон) е поврзана со епископот на Пелагонија Георгиј, кој во втората половина ја состави хагиографијата на св Јован Елеимон врз основа на апотеозата на византискиот император Јован II Ватац (1192-1254).²⁶ Византискиот император Јован II Ватац го завладеа овој регион по смртта на бугарскиот цар Јован II Асен во 1241, а неговите ковани монети се најдени во блиското село Велушина.²⁷ Но вистинскиот свети Јован Елеимон беше халкедонскиот патријарх од Александрија од VII век и беше познат по своето милосрдие и добродетел.²⁸

²⁴ The prothesis rite was prior to the mid-fourteenth-century codification of the rite in the Philotheos's diataxis. (Gerstel, 1999, 24).

²⁵ (Грозданов 2006, 297)

²⁶ (Михајловски 1994. 129).

²⁷ Ruth Macrides, 'Saints and Sainthood in the Early Palaeologian period', во The Byzantine Saint, University of Birmingham Fourteenth Spring symposium of Byzantine Studies, edited by Sergei Hackel, San Bernardino, California: The Borgo Press, 1981): 67-87; Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische literature im byzantischen reich*, (Munchen: C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 1959), 720-725

²⁸ Liljana Mandić and Jovan Ananijev and Cecile Morisson, 'Un tresor d'hyperperes du XIIe siecle trouve a Canakli pres de Strumica (Macedoine orientale)', *Revue Numismatique* 36, (1994): 155-169; R. Mihajlovski, *Basilica of the Dormition of the Holy Virgin in Velushina* in *Journal of Australian Early Medieval Association* 3, edited by Tony Earls and Pamella O'Neill, (2007): 225-239.

Неговиот култ беше почитуван и во црквата Успение на Богородица во соседното село Велушина, каде што врз слојот на живопис од XVIII век е претставена фигурата на свети Јован Милостив во олтарниот простор.²⁹

Во долниот дел на олтарната апсида на црквата во Граешница зоната е декорирана со сликана имитација на мермер. Целата олтарна конха е со насликана бордура од фриз со флорални мотиви од лотос и палмета, употребувани уште од древниот Египет.³⁰ (Сл.5 флорален елемент од олтарниот простор) Слабиот квалитет на фрескомалтерот, зацврстен со растителни влакна и бојосан со пигменти, беше многу оштетен низ вековите и во 1941 година беше неуспешно реставриран од локалниот иконописец Иван Мељников. Од оригиналниот иконостас се сочувани само две престолни икони живописани во 1799 година кога била поправана црквата.³¹

Во нишата на протезисот е сочувана ретка допојасна претстава на св. Архиѓакон Стефан, голобрад, со ѓаконска одежда, а во левата рака држи макета на црква. (Сл. 6) Има и четири редови на црковнословенски запис, кој може да се прочита како 'Моленије раба божија Гаврила', но напишаното име може да се прочита и како: 'Моленије раба божија Равуила'.³² (Сл. 7)

²⁹ Alexander Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324-1453* (Medison and Milwaukee: University of Wisconsin Press, 1964) 532-533; Alexander P. Kazhdan. Nancy P. Sevcenko. "John Eleimon. DOB = The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol.2., (1991):1058-1059.

³⁰ Аналогија може да се најде во црквата Богородица Петричка од 14 век кај Асеневата тврдина, Станимака, во Бугарија. Л. Мавродинова, *Орнаментите кај судното сликарство во средновековна Бугарија*: принципи во декорацијата, мотиви и паралели.

³¹ (Mihajlovski 2007: 240); Robert Mihajlovski, "The Development of the Intellectual and Spiritual life in Bitola/Manastir during the Ottoman centuries" (PhD diss., La Trobe University, 2003), 168. По потпишувањето на примирјата во Карловац во 1699, Пожаревац во 1718, Кучук Кајнарџа во 1774, христијаните од пелагониската епархија ги обновува нивните цркви: Света Петка во Цапари беше обновена од поп Дионисиј во 1724-1725, црквата свети Димитриј во Битола беше обновена во 1727 и во 1779, во селото Велушина беше обновена црквата Успение на Богородица во 1729, како и две гробни капели св Атанасиј и св. Илија во 1749. Неколку икони во селото Драгош беа направени за црквата св. Варвара.

³² (Mihajlovski 1994, 129); Tania Velmans, 'Le portrait dans l'art des Paléologues', in *Art et Société a Byzance sous les Paleologues, Actes du Colloque organise par l'association internationale des études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, (Venise: Bibliotheque de l'institut hellenique d'etudes Byzantines et post-byzantines de Venise, 1971) 93-148.

Идентитетот на монахот Равуил може да се најде во личноста на Равуил кој бил препишувач на црковни текстови во кралството на Волкашин (1365-1371 година), а и во времето на принцот Марко во периодот меѓу 1371 до 1395 година.³³ Равуил работел со регионални кописти чии имиња биле Торно и Стефан врз илустрираниот Минеј. Со Владимир Граматик тој работел на Прологот со Кондакот.³⁴

Во овој немирн период полн со историски настани на престолот на Пелагониската митрополија беше митрополитот Јован Зограф, кој се замонаши во 1370 година, а ја напушти пелагониската епархија во 1402 година. Со неговиот брат, јеромонохот Макариј тие беа познати црковни зографи. Потекнуваа од селото Зрзе, а манастирот Свето Преображение над селото им беше митрополитско седиште.³⁵ Со Охридската архиепископија управуваше архиепископот Матеј, чие име беше запишано во селската црква свети Илија во Елшани од 1408 година.³⁶

За црквата во Граешница немаме епиграфски извори за тоа кој ја сидал или за идентитетот на

живописецот, но иконографските и стилските карактеристики упатуваат дека црквата била зографисана околу 1400 година од зографот јеромонах Јоаникиј, кој е автор на испосницата во Нивици од 1370-1410 година.³⁷ Прашањето за донаторот или инвеститорот останува отворено, можеме да заклучиме дека донаторите биле локалните жители, или црковни лица како монахот Равуил или од повисоката црковна хиерархија. Овој редок црковен споменик од битолско може и да се поврзе со егзодусот на монашкото братство од Битола по османлиското освојување во 1385, но пелагониската црковна структура продолжи да ги следи традиционалните модели на градење, живописување и творечка хиерархија.

Овој напис е во спомен на проф. Петар Миљковиќ-Пенек, при што ја изразувам мојата благодарност за неговите сугестии и експертиза.

Превод од англиски: Оливера Макријевска

³³ (Суботиќ 1980: 36, п. 31). Во списокот на султановите приходи во 1488/9, регионот јужно од Преспанското Езеро се уште се водел под името на поранешните феудални земјопоседници, како 'Земјиште на Волкашин и Димо војвода'.

³⁴ К. Ациевски, *Пелагонија во средниот век*, (од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт, ИНИ, Скопје 1994, 264, бр.176; С. Радојчиќ, 'Белешки на "грешниот" Равул од времето на крал Волкашин (1365-1371)', во Гласник на Институтот за национална историја X/1, (1966): 166-169. Менологот беше во Националната библиотека во Белград, но изгубен е во пожар за време на нацистичките бомбардирања на 6 април 1941.

³⁵ Ц. Грозданов, *Живописот на Охридската архиепископија*, МАНУ, Скопје 2007, 233-253; Р. Михајловски, 'Преглед на христијанската историја на Пелагонија и архиепископите Хераклејско-Пелагониски до 1767 година,' Прилози на друштвото за наука и уметност, 54-55/1, (1993), 3-20; (Ациевски, 1994, 265-266).

³⁶ И. Снягаровъ, *История на Охридската архиепископија-патриаршија отъ падането ѝ подъ турцијта до нейното унищожение*, (1394-1767), 2, (София: Академично издателство 1995), 182, п.2.

³⁷ Elizabeth Zaharidou, 'Marginalia on the history of Epirus and Albania (1380-1418)', *Studies in the Pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*, Aldershot: Ashgate Variorum, 2007) XII, 195-210. Османлиите го зазедоа главниот град Прилеп и Пелагониската котлина во 1385, пред принцот Марко да стане нивни вазал. Тој загина во битката кај Ровине во 1395 борејќи се на османлиската страна.